

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια

ΛΕΞΙΚΟ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

© Copyright Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος –
Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 2017

1η έκδοση: Νοέμβριος 2018

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ Α.Ε.
ΓΡΑΦΕΙΑ: Θεμιστοκλέους 104, 106 81 Αθήνα
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Ζαλόγγου 11, 106 78 Αθήνα
☎ 210-330.12.08 – 210-330.13.27 FAX: 210-384.24.31
e-mail: info@kastaniotis.com

www.kastaniotis.com

ISBN 978-960-03-6367-8

ΑΥΤΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΕ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ
ΧΑΡΤΙ

ΥΠΑΡΧΕΙ ΝΟΜΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Αλκμήνη Φωτιάδου

Το προφίλ κάθε συνταγματικής τάξης ως προς την προστασία της ελεύθερης έκφρασης και των αποδεκτών ορίων της αποτυπώνεται στον τρόπο που γίνεται αντιληπτό το συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο από τον δικαστή, αλλά και από τα υποκείμενα της ελευθερίας της έκφρασης. Η πολιτική και συνταγματική ιστορία παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή του, καθώς έννοιες και αντιλήψεις διαπλάθονται σταδιακά και η κληρονομιά του παρελθόντος αφήνει αποτυπώματα στο παρόν. Στη διαδρομή από το Ιδιώνυμο μέχρι τον αντιρατσιστικό νόμο βρίσκονται οι απαντήσεις για το τι θεωρείται λογοκρισία σήμερα στην ελληνική έννομη τάξη.

Εκείνα που μπορώ να πω, δημόσια και ιδιωτικά, να γράψω, να εκφράσω με διάφορους τρόπους και σε διάφορα μέσα, και εκείνα που μπορώ να ακούσω, να δω, να πληροφορηθώ, καθώς και αυτά που θεωρώ ότι είναι επιτρεπτό να εκφράσω και εκείνα στα οποία θεωρώ ότι είναι επιτρεπτό να επεκθώ, καθορίζονται από ένα σύνθετο πλέγμα κανόνων, και κυρίως από τον τρόπο εφαρμογής των κανόνων αυτών. Κάθε έννομη τάξη έχει δικά της χαρακτηριστικά, τη δική της κουλτούρα ελευθερίας της έκφρασης, παρά το γεγονός ότι κοινά σημεία αναφοράς και όμοιες έννοιες εμφανίζονται σε κάθε φιλελεύθερη δημοκρατία. Ποια είναι λοιπόν η νομική κουλτούρα της ελευθερίας του λόγου στην Ελλάδα;

Βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής έννομης τάξης είναι ότι στερείται αναφοράς σε νομολογιακούς κανόνες και σε κριτήρια που να ανταποκρίνονται στα πολύπλοκα ζητήματα ελευθερίας του λόγου που τίθενται. Απουσιάζουν δηλαδή κανόνες τους οποίους ο δικαστής να ακολουθεί ή από τους οποίους να επιλέξει να αποκλίνει με βάση τα πραγματικά περιστατικά, ώστε να θεμελιώσει την εκάστοτε στάθμιση στην οποία προβαίνει. Μέχρι όμως οι δικαστικές αποφάσεις που αντιμετωπίζουν ζητήματα σύγκρουσης ελευθερίας του λόγου με άλλα συνταγματικά δικαιώματα να τα αντιμετωπίσουν ως τέτοια και να εστιάσουν σε αυτά, θα καθίστανται ένα ακόμα μέ-

ρος των δημόσιων αντιπαραθέσεων και θα τις επικαλείται ο εκάστοτε «νικητής» ως δικαίωση. Σήμερα ο δημόσιος διάλογος παραμένει χωρίς κανόνες πρόσφορους να εξασφαλίσουν την ελεύθερη διεξαγωγή του, καθώς και την οριοθέτησή του. Παράλληλα με τις δικαστικές αποφάσεις, στιγμές του ίδιου του δημοσίου διαλόγου, όπως ο συγγραφέας που διώχθηκε, η δήλωση ιερέα που δεν διώχθηκε, το ερωτικό μέιλ που δημοσιεύθηκε, το καλλιτεχνικό έργο που δεν εμφανίστηκε ποτέ σε μια έκθεση, η παράσταση που κατέβηκε, το βιβλίο που κυκλοφόρησε, η εικόνα της οροθετικής εργάτριας του σεξ στην τηλεόραση, οι λέξεις που ακούγονται στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση, συνθέτουν το πλήρες τοπίο του λόγου. Στο τοπίο αυτό η έννοια της λογοκρισίας έχει κεντρική θέση. Η λογοκρισία σε όλες της τις εκφάνσεις οδηγεί στο «πάγωμα του δημοσίου διαλόγου». Ο όρος «πάγωμα» (chilling effect) αναφέρεται στην επίδραση που ασκεί στην ελεύθερη έκφραση μια επαπειλούμενη μεταγενέστερη κύρωση, όπως μια ποινική καταδίκη ή οι υπέρμετρες αποζημιώσεις για συκοφαντική δυσφήμιση.¹

Ο όρος «λογοκρισία» (προληπτική, κατασταλτική και αυτολογοκρισία) προδιαθέτει αρνητικά ως προς τον περιορισμό που θέτει και τοποθετεί στη θέση του περιοριζόμενου δικαιώματος την ελευθερία της έκφρασης.² Η αφετηρία, το δικαίωμα από το οποίο θα ξεκινήσει η αντιμετώπιση μιας σύγκρουσης μεταξύ δύο, έχει σημασία τόσο για τη νομική αντιμετώπιση του κρίσιμου ζητήματος, όσο και για τον τρόπο με τον οποίο θα γίνει αντιληπτή η σύγκρουση και η έκβασή της από τους πολίτες. Για παράδειγμα, μια υπόθεση δυσφήμισης είναι μια υπόθεση περιορισμού της ελευθερίας του λόγου ή μια υπόθεση περιορισμού της τιμής και της υπόληψης; Η κρίση περί συνταγματικότητας ενός νόμου που απαγορεύει τον ρατσιστικό λόγο είναι υπόθεση προστασίας του λόγου ή προστασίας της ισότητας; Η δόμηση μιας απόφασης ως υπόθεσης λόγου έχει βαρύνουσα σημασία στις υποθέσεις όπου συγκρούεται η ελευθερία του λόγου με την ισότητα. Το δικαίωμα που θα «χαρακτηρίσει» την υπόθεση είναι και το δικαίωμα που επικρατεί στο τελικό ζύγισμα.³

1. Α. Φωτιάδου, «Αυτολογοκρισία, αυτοδέσμευση και ελευθερία της έκφρασης», στο Κ. Μενουδάκος, Χ. Ράμμος, Α. Σακελλαροπούλου, Ι. Σαρμάς, Χ. Κοσμίδης και Α. Φωτιάδου (επιμ.), *Δικαστική δεοντολογία, ελευθερία του λόγου και προστασία της προσωπικότητας*, Αθήνα: Σάκκουλας 2016, σ. 53-57.

2. Π. Πετσίνη και Δ. Χριστόπουλος, «Εισαγωγή. Γιατί η λογοκρισία», στο Π. Πετσίνη και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ – Παράρτημα Ελλάδας 2016, σ. 10.

3. R. Delgado & J. Stefancic, «Hateful Speech, Loving Communities: Why our Notion of a Just Balance Changes so Slowly», στο *California Law Review* 82, 1994, σ. 853.

Το τοπίο της ελευθερίας της έκφρασης στην Ελλάδα είναι θολό. Ένα βράδυ μπροστά στην τηλεόραση αρκεί για να θεωρήσει κανείς ότι υπάρχει ελληνικός εξαιρετισμός ισχυρότερος από τον αμερικανικό. Όλα μπορούν να ειπωθούν. Μια ανάγνωση της νομολογίας που αναζητά σκοπό εξύβρισης στην κριτική δημοσίων προσώπων οδηγεί στο αντίθετο συμπέρασμα. Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιος λόγος περιορίζεται στην πράξη και ποιος παραμένει χωρίς όρια. Πώς εξηγείται η αποσπασματικότητα του τοπίου που περιλαμβάνει καταδίκες στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για παραβιάσεις της ελευθερίας της έκφρασης σε υποθέσεις που μοιάζουν απλές, και από την άλλη πλευρά ότι ο ακραία μισαλλόδοξος ή ομοφοβικός λόγος αποτελεί κομμάτι του δημοσίου διαλόγου;⁴

Η ελεύθερη αγορά των ιδεών δεν φαίνεται να αυτορρυθμίζεται και οι προσπάθειες ρύθμισης μέσω της επιλεκτικής εφαρμογής εντείνουν την ανισότητα των ομιλητών και δεν προστατεύουν αποτελεσματικά τους κανόνες του διαλόγου. Η αυξανόμενη ανησυχία για την ανισότητα όσων συμμετέχουν στον ελεύθερο διάλογο έχει αφαιρέσει τον ρομαντισμό από την εικόνα της ελεύθερης αγοράς των ιδεών, ενώ η ρύθμιση του ελεύθερου διαλόγου με στόχο την ισότητα κυριαρχεί στη συζήτηση για την ελευθερία του λόγου. Έχει παρατηρηθεί ότι στις ΗΠΑ η φιλελεύθερη αντίληψη για την προστασία της ελευθερίας του λόγου έχει «μετακομίσει» προς τα δεξιά, ενώ οι φωνές για τη ρύθμιση και τον περιορισμό του λόγου προέρχονται από την αριστερή πλευρά του πολιτικού φάσματος.⁵ Στην Ελλάδα η μετάβαση αυτή φαίνεται να συντελείται δειλά σε μία περίοδο που ο ορισμός των εννοιών «Δεξιά» και «Αριστερά» έχει καταστεί πιο περίπλοκος.⁶ Ταυτόχρονα η ελευθερία του λόγου παραμένει ένα διαρκές αίτημα, ένα άπιαστο ιδανικό.

Όταν μια κοινωνία ενστερνίζεται ένα ιδανικό της ελευθερίας του λόγου σε τέτοιο βαθμό ώστε να την καθιστά ιδεολογία, κυρίαρχη δηλαδή ιδέα σε ένα περιβάλλον όπου η αποδοχή της είναι στην ουσία επιβεβλημένη και η αμφισβήτησή της σχεδόν αποκλείεται, μπορεί να καταστεί δύσκολο να υποβληθεί η ελευθερία του λόγου στην κριτική θεώρηση που η ίδια η πίστη στην ελευθερία του λόγου επιβάλλει.⁷

4. Α. Φωτιάδου, «Σενάρια συνωμοσίας και δημόσιος διάλογος: Η (απ)αξία του ψεύδους», στο *ΔιΜΕΕ* 3, 2014, σ. 211-214.

5. Κ. Sullivan, «Foreword: The Justices of Rules and Standards», στο *Harvard Law Review* 106, 1992, σ. 104.

6. Χ. Ανθόπουλος, *Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης. Ένα συνταγματικό δίλημμα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2000.

7. Fr. Schauer, «The First Amendment as Ideology», στο *William & Mary Law Review* 33/3, 1992, σ. 853.

Η κληρονομιά του παρελθόντος

Τα εγκλήματα γνώμης αποτελούν βασικό γνώρισμα της περιόδου που προηγήθηκε της μεταπολίτευσης. Πιάνοντας τον μίτο από το ν.δ. «Περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» του 1924, που εξέδωσε η πρώτη κυβέρνηση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, η διαδρομή περνάει από διαρκείς περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης. Η κριτική ενάντια στο νέο πολίτευμα επέφερε ποινές. Η ελευθερία της έκφρασης προσλαμβάνονταν ως απειλή για τη δημοκρατία και όχι ως αναπόσπαστο συστατικό της. Η συντακτική πράξη ΣΤ' της 28ης Οκτωβρίου 1935 περιείχε αντίστοιχες διατάξεις.⁸ Το περιβόητο Ιδιώνυμο (ν. 4229/1929) προέβλεπε ποινή φυλάκισης για όποιον επιδίωκε «την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την διά βιαιών μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν». Το Ιδιώνυμο εφαρμόστηκε αυστηρά, μέχρι την αντικατάστασή του το 1936 από ένα ακόμη αυστηρότερο νομοθέτημα από τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου.

Ο α.ν. 509/1947 «Περί μέτρων ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» προέβλεπε ότι όποιος επιδιώκει την εφαρμογή ιδεών οι οποίες έχουν έκδηλο σκοπό τη «διά βιαιών μέσων» ανατροπή του πολιτεύματος, του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπαση μέρους της επικρατείας, ή ενεργεί προσηλυτισμό υπέρ της εφαρμογής τους τιμωρείται αν είναι αρχηγός ή οδηγός με φυλάκιση και σε βαριές περιπτώσεις με ισόβια ή θάνατο, ή αν είναι απλός «συστασιώτης» με ποινή φυλακίσεως. Ως ιδιαίτερα επιβαρυντική περίπτωση θεωρείται η εκτέλεση της πράξεως σε δημόσιο μέρος, παρόντων πολλών, ή διά του Τύπου. Εάν το αδίκημα τελεσθεί διά του Τύπου, έχουν ευθύνη ο συγγραφέας ή συντάκτης του δημοσιεύματος, ο διευθυντής ή εκδότης του εντύπου και, αν αυτός είναι άγνωστος, ο τυπογράφος.

Το Ιδιώνυμο, αλλά και η διατήρηση των «εκτάκτων μέτρων» του Εμφυλίου παράλληλα με το σύνταγμα του 1952 αποτελούν κλειδί για την κατανόηση του τραυματικού φορτίου και του υπόβαθρου της ρύθμισης και εφαρμογής της ελευθερίας της έκφρασης στην ελληνική συνταγματική τάξη. Το σύνταγμα του 1952 υιοθετούσε μια περιοριστική λογική για το δικαίωμα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης και του Τύπου, που περιστελλόταν ακόμα περισσότερο με την παράλληλη ισχύ του Παρασυντάγματος και

8. Ν. Αλιβιζάτος, *Κράτος και ραδιοσηλεύραση*, Αθήνα: Σάκουλας 1986, σ. 352.

διάσπαρτων διατάξεων, όπως το άρθρο 181 του ποινικού κώδικα για την περιύβριση αρχής.

Ο Ν. Αλιβιζάτος αποτυπώνει στο βιβλίο του *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση* το δυστοπικό τοπίο της άσκησης των ελευθεριών από το 1922 ως το 1974. Στην κλασική αυτή ανάλυση των θεσμών αλλά και της λειτουργίας τους εκδιπλώνεται η έκταση της καταστολής των ατομικών ελευθεριών στην πράξη.⁹ Η καταστολή της ελεύθερης έκφρασης και η λογοκρισία εντάσσονται αρμονικά στη συνολική εικόνα ανελευθερίας και χειραγώγησης. Σε μια έννομη τάξη όπου η διοικητική εκτόπιση και η χρήση πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων θεωρούνται μια ανεκτή κανονικότητα, η λογοκρισία στον Τύπο, στην τέχνη αλλά και η αυτολογοκρισία θεωρούνται μια αυτονόητη ίσως συνθήκη. Εστιάζοντας στην επιμέρους αυτή παράμετρο της δυσλειτουργίας των θεσμών, αναδύεται το υπόβαθρο της δυσλειτουργικής οριοθέτησης της ελευθερίας του λόγου μετά από σαράντα χρόνια ομαλής λειτουργίας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Η συνταγματική προστασία της έκφρασης, της τέχνης και της πληροφόρησης, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη προστασία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, που συνοδεύεται από τη σχετική νομολογιακή επεξεργασία, συνθέτουν ένα πλέγμα κανόνων και κριτηρίων που επιτρέπουν την αλληλοοριοθέτηση της κάθε έκφρασης της έκφρασης με άλλα δικαιώματα και αγαθά στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Η λογοκρισία ως έννοια συνεχίζει να έχει ειδικό βάρος. Πρώτον, αποτελεί τη ζοφερή πραγματικότητα σε διάφορα επεισόδια περιορισμού της έκφρασης χωρίς πειστικό αντίπαλο αγαθό. Δεύτερον, συμβολίζει τον ανεπίτρεπτο περιορισμό της έκφρασης: Κάθε περιορισμός της έκφρασης μπορεί να χαρακτηριστεί λογοκρισία χωρίς αναφορά στο αντίπαλο δέος, στον σκοπό του περιορισμού. Η ελλειμματική πραγματικότητα της ελευθερίας της έκφρασης και οι δυσεξήγητες δυσχέρειες στη στάθμισή της με άλλα δικαιώματα αποτελούν ένδειξη αλλά και σύμπτωμα μιας ελλειμματικής δημοκρατίας, που μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητή σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων θεσμικών ελλειμμάτων.¹⁰ Η μετάβαση από την περίοδο της καταστολής και της χειραγώγησης, όπου η ελευθερία της έκφρασης περιορίζεται για να προστατευθεί το καθεστώς, η θρησκεία ή οι κρατούσες αντι-

9. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Β. Σταυροπούλου, Αθήνα: Θεμέλιο 1983.

10. Ξ. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία. Κράτος και κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Σιδέρης 2009.

λήψεις, δεν έχει συντελεστεί με επιτυχία. Φαντάσματα του παρελθόντος σκιάζουν τις αναμετρήσεις της έκφρασης με άλλα αγαθά.

Η ελευθερία της έκφρασης στη ζυγαριά

Η ελευθερία της έκφρασης αναμετρείται με άλλα δικαιώματα και έννομα συμφέροντα. Περιορίζει και περιορίζεται. Η αναζήτηση της φύσης, του φορέα, του προστατευτικού πεδίου, του πυρήνα του δικαιώματος είναι μια αναζήτηση μάταιη, καταδικασμένη σε μια κενή δεοντολογία εάν δεν περάσει μέσα από τη διαπλοκή του δικαιώματος με άλλα δικαιώματα. Η επιθετική, απειλητική πλευρά ενός δικαιώματος είναι μια συχνά αφανής πλευρά, εξίσου όμως σημαντική.

Η μελέτη ενός δικαιώματος στεγανοποιημένου και εκτός του πεδίου της σύγκρουσης δίνει μια ιδεατή εικόνα. Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να θέσει ως στόχο τη δημιουργία του τέλειου προστατευτικού πεδίου, αγνοώντας τι υπάρχει έξω από το πεδίο αυτό. Ο μελετητής κινδυνεύει να ταυτιστεί με το δικαίωμα, όπως ο θεατής που παρακολουθεί απομονωμένη μια σκηνή κυνηγητού σε μια κινηματογραφική ταινία και συνήθως ταυτίζεται με τον κυνηγημένο. Όμως, όπως ο κυνηγημένος δεν είναι πάντα ο «καλός», έτσι και το δικαίωμα δεν είναι πάντα ο αμυνόμενος. Τα δικαιώματα έχουν τη δική τους επιθετική αιχμή, και το θεωρητικό τους υπόβαθρο λειτουργεί σε πολλά επίπεδα. Οι αξίες στις οποίες θεμελιώνεται το δικαίωμα, ανάλογα με τον ρόλο που αυτό αποκτά, μπορούν να μεταμορφωθούν τόσο σε ασπίδα όσο και σε όπλο επίθεσης. Απεικονίζοντας τα δικαιώματα ως «ατού», όπως ο Dworkin, ή ως ασπίδες, όπως ο Schauer, εστιάζει κανείς στην αμυντική τους διάσταση. Η ίδια εικόνα όμως πάντα περιλαμβάνει και έναν αντίπαλο – αυτόν που χάνει λόγω του «ατού» ή προσκρούει στην «ασπίδα» και αποχωρεί ηττημένος.¹¹ Όταν το δικαίωμα αναμετρείται με ένα άλλο, όταν ορθώνεται επιθετικά και διεκδικεί να το περιορίσει, η θεωρητική θεμελίωσή του τροφοδοτεί με πυρομαχικά τον αγώνα και ενδυναμώνει τη διεκδίκηση. Το δικαίωμα που θα καταφέρει να επιβάλει τη δική του αφήγηση επιβάλλει η διεξαγωγή του αγώνα να γίνει στο δικό του γήπεδο και παίζει στην έδρα του.

Η ελευθερία της έκφρασης θεμελιώνεται θεωρητικά σε τρεις αξίες: τη

11. R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, London – New Delhi – New York – Sydney: Gerald Duckworth & Co Ltd 1977, σ. 269 και Fr. Schauer, «A Comment on the Structure of Rights», στο *Georgia Law Review* 27, 1993, σ. 415.

αναζήτηση της αλήθειας στο πλαίσιο μιας ελεύθερης αγοράς ιδεών, την αυτοκυβέρνηση του λαού σε μια δημοκρατική κοινωνία και την αυτονομία του ατόμου, που αποτελούν το θεωρητικό υπόβαθρο της ελευθερίας του λόγου. Η αθροιστική αναφορά των προσεγγίσεων για την ελευθερία της έκφρασης θα ήταν ικανή να την καταστήσει αήττητη. Εισερχόμενη σε μια σύγκρουση με ένα άλλο δικαίωμα, στηριγμένη και στις τρεις κρατούσες βάσεις της, ως δρόμος προς την αυτονομία του ατόμου και την αναζήτηση της αλήθειας, και ταυτόχρονα ως θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, πολύ δύσκολα θα χάσει και θα υποχωρήσει. Από την οπτική γωνία του αντίπαλου δικαιώματος, η ελευθερία της έκφρασης προσλαμβάνεται ως ο σκληρότερος ανταγωνιστής. Οι θεμελιώσεις αυτές δεν αποτελούν απλά δικαιολογητικές αιτίες της προστασίας του δικαιώματος, που εξηγούν γιατί η ελευθερία της έκφρασης είναι θεμελιώδες δικαίωμα. Ταυτόχρονα γεννούν έννοιες, κατηγορίες, κανόνες και κριτήρια για σταθμίσεις, και επηρεάζουν το πεδίο άσκησης του δικαιώματος.¹²

Γιατί προστατεύεται η ελευθερία της έκφρασης;

1. Η αναζήτηση της αλήθειας

Μια απλουστευτική συμπύκνωση της σχέσης ελευθερίας της έκφρασης και αλήθειας μπορεί να διατυπωθεί σε λίγες φράσεις. Η ελευθερία της έκφρασης οδηγεί στην ανακάλυψη της αλήθειας. Η αλήθεια, όταν μάχεται με το ψέμα σε μια ανοιχτή και ελεύθερη πάλη, νικά. Η καλύτερη δοκιμασία για την αλήθεια είναι η δύναμή της να επικρατήσει στον ανταγωνισμό, στο πλαίσιο μιας ελεύθερης αγοράς ιδεών.

Η προσέγγιση αυτή έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Προσλαμβάνει την αλήθεια ως υπέρτατο αγαθό. Προϋποθέτει μια αλήθεια η οποία υπάρχει και, αν αναζητηθεί, θα βρεθεί.
- Προσλαμβάνει την ελευθερία της έκφρασης ως μονοπάτι για την αλήθεια. Οδηγεί σε μια εργαλειακή θεώρηση της έκφρασης, η οποία υπηρετεί έναν απώτερο και ανώτερο σκοπό.
- Προσλαμβάνει ως ιδανικό πλαίσιο για την επικράτηση της αλήθειας μια ελεύθερη αγορά των ιδεών.

12. Α. Φωτιάδου, *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκουλας 2006.

Καθένα από τα χαρακτηριστικά αυτά οδηγεί σε μια σειρά ερωτημάτων: Στον χώρο των ιδεών αλλά και της επιστήμης, μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχει η μία και μοναδική αλήθεια; Η ελευθερία της έκφρασης είναι εργαλείο ή αυτοσκοπός; Είναι υπηρέτης ενός υπέρτατου αγαθού ή αποτελεί καθεαυτή υπέρτατο αγαθό; Μια ελεύθερη αγορά ιδεών είναι δυνατό να υπάρξει και να εξασφαλίσει την επικράτηση του καλύτερου; Μπορεί να υπάρξει ένα *laissez-faire* των ιδεών, το οποίο να λειτουργεί σωστά χωρίς τη ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους;

Η γέννηση της θεωρίας που συνδέει την ελευθερία της έκφρασης με την αναζήτηση της αλήθειας, όσο και η ανάπτυξη των ερωτηματικών και των αμφισβητήσεων που αυτή θέτει, βασίζεται σε γοητευτικές απεικονίσεις. Ο Μίλτον δημιούργησε την εικόνα της αλήθειας που επικρατεί στην πάλη με το κακό. Ο Τζ.Σ. Μιλ θεμελίωσε την αξία της πάλης καθεαυτής. Κάθε περιορισμός της γνώμης είναι λάθος: Αν μια γνώμη εκφράζει την αλήθεια, η κοινωνία στερείται την αλήθεια. Αν είναι λανθασμένη ή εκφράζει ένα ψέμα, τότε η κοινωνία στερείται την πληρέστερη κατανόηση της αλήθειας, που προκύπτει από τη σύγκρουσή της με το ψέμα. Αν, τέλος, μια γνώμη εκφράζει μισή αλήθεια και μισό ψέμα, τότε ο μόνος τρόπος για να μπορέσει η κοινωνία να μάθει ολόκληρη την αλήθεια είναι επιτρέποντας την ελεύθερη κυκλοφορία όλων των απόψεων.¹³

Μια σχηματοποίηση της σύνδεσης ελεύθερου διαλόγου και αλήθειας συμπυκνώνεται σε τρεις πτυχές:

α) Δεν υπάρχει τρόπος πρόγνωσης της πηγής προέλευσης μιας καλής ιδέας.

β) Πολύτιμες συμβολές στην ανακάλυψη της αλήθειας έχουν πολυποικίλες και διαφορετικές μορφές. Η ίδια η αλήθεια είναι μόνο μία από αυτές. Ο δρόμος προς την αλήθεια σπάνια είναι ευθύς – στην αλήθεια φτάνει κανείς συνήθως μέσω παρεκκλίσεων.

γ) Με βάση τα δύο παραπάνω στοιχεία, μεγάλο μέρος της συμβολής του ατόμου στην ελεύθερη αγορά των ιδεών έγκειται στις αντιδράσεις και τις ανταπαντήσεις που προκαλεί με την έκφραση των απόψεών του, ανεξάρτητα από την ίδια την αξία των απόψεων αυτών.¹⁴

Παράλληλα με την εδραίωση της θεωρίας για τη συμβολή της ελευθερίας της έκφρασης στην επικράτηση της αλήθειας σε μια ελεύθερη αγορά ιδεών, αναπτύχθηκε και η κριτική της θεωρίας αυτής με δύο κύριες κατευθύνσεις:

13. Ο.π.

14. J. Lichtenberg, «Foundations and Limits of Freedom of the Press», στο J. Lichtenberg (επιμ.), *Democracy and the Mass Media*, Cambridge, MA: Cambridge University Press 1990, σ. 111.

Η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι εργαλείο, και η ελεύθερη αγορά των ιδεών δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι μπορεί να λειτουργήσει ιδανικά. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς που αμφισβητούν το μοντέλο της ελεύθερης αγοράς των ιδεών, το μοντέλο αυτό στηρίζεται σε τρεις βασικές υποθέσεις, που είναι και οι τρεις εσφαλμένες: α) ότι όλοι έχουν πρόσβαση στην αγορά αυτή, β) ότι η αλήθεια είναι υπαρκτή και μπορεί να βρεθεί, και όχι υποκειμενική, αποτέλεσμα επιλογής και κατασκευασμένη, και γ) ότι οι άνθρωποι είναι κατά κύριο λόγο έλλογα όντα, και άρα ικανοί να συλλάβουν την αλήθεια.

Η ύπαρξη μιας και μοναδικής αλήθειας άλλωστε αμφισβητείται. Η ελευθερία του λόγου δεν υπάρχει για να αναζητηθεί η αλήθεια, αλλά επειδή ίσως δεν υπάρχει μία και μοναδική αλήθεια. Άλλωστε, αν στόχος είναι η αλήθεια, πώς θα αντιμετωπιστεί ο λόγος που δεν απευθύνεται στη λογική αλλά στο συναίσθημα; Η αποδέσμευση από ένα μοντέλο το οποίο προσλαμβάνει την ελεύθερη αγορά των ιδεών ως επιστημονικό διάλογο που μπορεί να οδηγήσει στην αλήθεια επιτρέπει μια ευρύτερη πρόσληψη της αγοράς αυτής χωρίς σαφή διαχωριστικά όρια ανάμεσα στην έκφραση ορθού λόγου ή συναισθήματος, όπως η καλλιτεχνική ή η συμβολική έκφραση.¹⁵

2. Δημοκρατία

Μια δεύτερη θεώρηση αντιμετωπίζει την ελευθερία της έκφρασης ως προϋπόθεση της δημοκρατίας.¹⁶ Η ελευθερία της έκφρασης αντιμετωπίζεται ως συστατικό στοιχείο της αυτοκυβέρνησης των πολιτών σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η άποψη αυτή αντιμετωπίζει την ελευθερία της έκφρασης ως εργαλείο για την επιδίωξη της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Στο σημείο αυτό η σύνδεση ελευθερίας της έκφρασης και δημοκρατίας έχει κοινή αντίληψη με τη σύνδεση ελευθερίας της έκφρασης και αναζήτησης της αλήθειας. Άλλωστε οι δύο αυτές προσεγγίσεις, πέρα από την αντιμετώπιση του λόγου ως μέσου για έναν απώτερο σκοπό, προϋποθέτουν και οι δύο την ύπαρξη έντονου και ανοικτού δημοσίου διαλόγου.

Στην απόλυτη μορφή της θεώρησης του λόγου ως εργαλείου της δημοκρατίας, ο λόγος διαχωρίζεται σε δημόσιο και ιδιωτικό.¹⁷ Ο δημόσιος λόγος

15. R. Posner, *The Problems of Jurisprudence*, Cambridge, MA – London: Harvard University Press 1990.

16. G. Gunther & K. Sullivan, *Constitutional Law*, New York: The Foundation Press 1997, σ. 1027-1028.

17. Al. Meiklejohn, *Free Speech and its Relation to Self-Government*, New York: Harper Brothers Publishers 1948.

αφορά δημόσια θέματα και επιδρά στην αυτοκυβέρνηση των πολιτών. Για τον λόγο αυτό πρέπει να είναι εντελώς ελεύθερος και να μην αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης. Ο ιδιωτικός λόγος, αντίθετα, δικαιούται μικρότερη προστασία και είναι επιτρεπτό να ρυθμιστεί. Η άποψη αυτή στενεύει σημαντικά το προστατευτικό πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης. Η προστασία μόνο του πολιτικού διαλόγου αφήνει ανυπεράσπιστα την τέχνη, την επιστήμη, τη λογοτεχνία και τη φιλοσοφία.¹⁸

Η διεύρυνση της προστασίας θα μπορούσε να θεμελιωθεί στην αντίληψη ότι τα παραπάνω προστατεύονται επειδή βοηθούν τους ψηφοφόρους να αποκτήσουν νοημοσύνη, ευαισθησία, ακεραιότητα και αφοσίωση στο κοινό καλό, ιδιότητες που συμβάλλουν στη σωστή άσκηση του δικαιώματος της ψήφου.¹⁹ Αυτή η θεώρηση της ελευθερίας της έκφρασης τους προστατεύει ως προϋπόθεση πολιτικής ελευθερίας. Έτσι η έκφραση προστατεύεται στον βαθμό που υπηρετεί τη δημοκρατία. Η ελεύθερη έκφραση επιτελεί τη «λειτουργία» αυτή με πολλούς τρόπους: Δημιουργεί ένα δημόσιο φόρουμ όπου η άσκηση πολιτικής διαμορφώνεται μέσα από έναν ανοικτό και έντονο δημόσιο διάλογο, διατηρεί ανοικτά τα «κανάλια πολιτικής αλλαγής», εμποδίζοντας την κυβέρνηση να θωρακιστεί απέναντι στην άσκηση κριτικής, και δεν επιτρέπει την κατάχρηση εξουσίας. Η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί διαδικαστική προϋπόθεση της δημοκρατίας.²⁰

Η πρόσληψη αυτή της ελευθερίας της έκφρασης θέτει όμως πολλά ερωτήματα. Όπως και η ταύτιση της ελευθερίας της έκφρασης με την αναζήτηση της αλήθειας, προσλαμβάνει την έκφραση ως εργαλείο. Ο R. Dworkin, με βάση το κριτήριο αυτό, διαχωρίζει τις θεωρητικές απόψεις για την ελευθερία της έκφρασης σε δύο μόνο προσεγγίσεις: Η πρώτη την προστατεύει για τις ευεργετικές της συνέπειες ως εργαλείου, και η δεύτερη ως αυτόνομου, αναπόσπαστου στοιχείου μιας δίκαιης κοινωνίας των πολιτών.²¹

Αν όμως η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί δρόμο προς τη δημοκρατία, ίσως το κράτος θα μπορούσε να παρέμβει ρυθμιστικά για να βελτιώσει τον δρόμο αυτό. Το κράτος θα μπορούσε να ρυθμίσει την ελεύθερη αγορά των ιδεών, ώστε να εξασφαλίσει τον ελεύθερο διάλογο, διασφαλίζοντας τους όρους διεξαγωγής του.²² Εξάλλου η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι το μο-

18. Z. Chafee, «Book Review», στο *Harvard Law Review* 62, 1949, σ. 891.

19. Al. Meiklejohn, «The First Amendment is an Absolute», στο *The Supreme Court Review* 1961, σ. 245.

20. J. Ely, *Democracy and Distrust*, Cambridge, MA – London: Harvard University Press 1980.

21. R. Dworkin, *Freedom's Law*, Oxford: Harvard University Press 1996, σ. 200.

22. C. Sunstein, *Democracy and the Problem of Free Speech*, New York – Toronto – Sydney – Tokyo – Singapore: The Free Press 1993.

ναδικό μονοπάτι προς τη δημοκρατία. Αν λοιπόν ζητούμενο είναι η δημοκρατία, τότε ίσως υπάρχουν και άλλα μονοπάτια που οδηγούν προς αυτή. Η ισότητα, η οποία συχνά έρχεται σε αντιπαράθεση με την ελευθερία της έκφρασης, είναι ένα από αυτά. Μια ρύθμιση του λόγου που να εξασφαλίζει την ισότητα των συνομιλητών θα μπορούσε να διασφαλίσει αποτελεσματικά τη δημοκρατία.²³

3. Λόγος και αυτονομία

Η τρίτη προσέγγιση της ελευθερίας της έκφρασης εντοπίζει την αυτοτελή και θεμελιώδη αξία που έχει ο λόγος γι' αυτόν που εκφράζεται. Η θεώρηση αυτή στρέφεται στον αυτοκαθορισμό και την αυτονομία του ατόμου, στην άσκηση της ελευθερίας και την αυτοεκπλήρωση. Η ελευθερία της έκφρασης δεν αντιμετωπίζεται ως μέσο για την επιδίωξη ενός άλλου, απώτερου αγαθού, αλλά έχει αυτόνομη αξία τόσο για τον εκφραζόμενο όσο και για τον αποδέκτη της έκφρασης και αφορά το δικαίωμα του ατόμου να εκφράζεται ανεξάρτητα από το αν η έκφραση αυτή έχει κάποιο θετικό αποτέλεσμα. Η αντίληψη αυτή καλύπτει ένα ευρύ πεδίο έκφρασης. Η έκφραση που αφορά την τέχνη, την επιστήμη, αλλά και τη διασκέδαση εμπίπτει στο πεδίο προστασίας του δικαιώματος, ενώ ο πολιτικός λόγος χάνει την πρωτοκαθεδρία του.²⁴

Η έμφαση στην αυτονομία μετατοπίζει το βάρος από το περιεχόμενο της έκφρασης στον φορέα της. Το κράτος σέβεται τους πολίτες του και τους αναγνωρίζει ηθική αυτονομία μόνο όταν η έκφραση είναι ελεύθερη.²⁵ Το κράτος, η κυβέρνηση ή η εκάστοτε πλειοψηφία δεν μπορούν να καθορίσουν τι μπορεί και τι δεν μπορεί να ακούει το άτομο. Η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται έτσι με την ανθρωπινή αξιοπρέπεια. Η ανάγνωση π.χ. ενός πορνογραφικού εντύπου δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι αποτελεί αναζήτηση της αλήθειας ή ότι ενημερώνει τον πολίτη και τον ευαισθητοποιεί ώστε να ασκήσει καλύτερα τα δημοκρατικά του καθήκοντα. Ίσως μάλιστα να αποτελεί αντικοινωνικό λόγο που, όπως υποστηρίζουν οι φεμινίστριες, συμβάλλει στην υποταγή των γυναικών. Μπορεί όμως το κράτος να καθορίσει ότι ο αναγνώστης θα επηρεαστεί αρνητικά, και άρα να του απαγορεύσει να το διαβάσει; Αν μια δημοκρατία μπορεί να αντιμετωπίζει τις

23. Α. Φωτιάδου, *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου*, ό.π.

24. Ό.π.

25. R. Dworkin, *Freedom's Law*, ό.π.

ιδιωτικές προτιμήσεις ως αντικείμενο ρύθμισης και ελέγχου, πού θα σταματήσει αυτή η ρύθμιση; Η δυσπιστία προς ένα κράτος-ρυθμιστή, το οποίο είναι σε θέση να κάνει σωστές επιλογές για το ποιος λόγος επιτρέπεται και ποιος απαγορεύεται, συμβαδίζει με την ελευθερία του πολίτη να επιλέξει τι θα πει καθώς και τι θα ακούσει.

Με βάση την παραπάνω λογική, η ένταση της πειθούς του εκφραζόμενου μηνύματος απορρίπτεται ως κριτήριο για τη ρύθμιση. Η χρήση του κριτηρίου αυτού δεν συνάδει άλλωστε με την αισιοδοξία ότι σε έναν ελεύθερο διάλογο ο καλύτερος κερδίζει και ότι στην ελεύθερη αγορά επικρατούν μόνο τα ωφέλιμα, υγιεινά προϊόντα. Η χαμηλή αξία του λόγου χαμηλής αξίας δεν μετριέται με βάση την αδυναμία της να επηρεάσει. Τόσο ο ρατσιστικός λόγος όσο και η πορνογραφία φαίνεται να έχουν την ικανότητα και να πείσουν και να αναπαραγάγουν μοντέλα. Ο σεβασμός της αυτονομίας του ατόμου επιβάλλει στο κράτος να μην απαγορεύει την ελεύθερη έκφραση εξαιτίας της δυνατότητάς της να πείσει τον ακροατή.²⁶

Η αυτονομία της σκέψης δεν συνδέεται αναγκαστικά και αποκλειστικά με τη δημοκρατία. Η ελευθερία της έκφρασης είναι σύμφυτη, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, με την ελευθερία και την αυτονομία του ατόμου, που καθορίζει μόνο του τι ακούει, τι διαβάζει και τι βλέπει, καθώς και τι εκφράζει προς τους άλλους. Η αυτονομία αυτή μπορεί όμως να συνδυασθεί με τη δημοκρατία και την αυτοκυβέρνηση. Η δημοκρατία προϋποθέτει αυτόνομους ανθρώπους, που παίρνουν αποφάσεις, αλλά παράλληλα επιτρέπει στους ανθρώπους να είναι αυτόνομοι και ελεύθεροι.²⁷

Συμπερασματικές παρατηρήσεις: Από τη δυστοπία στην αβεβαιότητα

Το δυστοπικό τοπίο της λογοκρισίας στην Ελλάδα πριν από την αποκατάσταση της δημοκρατίας ήταν σε αρμονία με τη συνολική εικόνα καταστολής των ελευθεριών εν μέσω εθνικών διχασμών, κατάλυσης των δημοκρατικών θεσμών ή αλλοιώσεών τους. Ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης ήταν μια αυτόνομη συνθήκη, ο λογοκριτής ένας ορατός εχθρός, τα διακυβεύματα ξεκάθαρα. Σε αντίθεση με έννομες τάξεις όπου την αντίστοιχη περίοδο ήταν εφικτό να δίνονται μάχες για την οριοθέτηση της ελευθερίας

26. D. Strauss, «Persuasion, Autonomy and Freedom of Expression», στο *Columbia Law Review* 91, 1991, σ. 334.

27. R. Post, «Reconciling Theory and Doctrine in First Amendment Jurisprudence», στο *California Law Review* 88, 2000, σ. 2353.

της έκφρασης με την αλληλεπίδραση θεωρίας και νομολογίας, στην Ελλάδα το ζητούμενο ήταν η προϋπόθεση για τις μάχες αυτές, η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών.

Το σημερινό τοπίο χαρακτηρίζεται από ασάφεια. Οι νομοθετικές σταθμίσεις δεν φανερώνουν μια συνειδητή επιλογή ανάμεσα σε ανταγωνιστικά αγαθά. Η νομολογία δεν έχει σαφείς και σταθερούς γνώμονες για να κάνει επιλογές ανάμεσα στην ελευθερία της έκφρασης και την ιδιωτικότητα, την ισότητα, την τιμή και την υπόληψη. Δεν υπάρχουν «δύσκολες υποθέσεις», καθώς κάθε υπόθεση αποτελεί εν δυνάμει δύσκολη υπόθεση. Μάχες υπέρ της ελευθερίας της έκφρασης δίνονται σε υποθέσεις που θα έπρεπε να είναι απλές, ενώ, παράλληλα, συνταγματικά αγαθά υποχωρούν αναμετρώμενα με την ελεύθερη έκφραση με καθόλου αυτονόητο τρόπο. Η ασάφεια ως προς τον τρόπο και τα κριτήρια οριοθέτησης της ελευθερίας της έκφρασης αποτελεί ίσως έναν πιο δύσκολο εχθρό από τον αρχετυπικό λογοκριτή.